

ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

SPECIAL CHARACTERISTICS OF SPIRITUAL AND MORAL DEVELOPMENT OF PRIMARY-AGED PUPILS IN MODERN EDUCATIONAL ENVIRONMENT

У статті проводиться дослідження духовно-морального розвитку молодших школярів та його особливостей у цьому віці. Зосереджуючись на двох типах світогляду, ми виділяємо два види духовності: духовність світська і духовність релігійна; доводиться, що світогляд пов'язаний із мораллю як певною формою свідомості, вектор якої спрямований у напрямі матеріалізації свідомості в поведінці людини, що саме формується у молодшому шкільному віці. Доведено, що врахування вікових особливостей молодших школярів у процесі активізації духовно-морального розвитку визначають основні напрями роботи, а змістовна частина містить апробований досвід. З'ясовано, що саме на спілкування з педагогом спрямований молодший школяр, тому що для нього він є головним і беззаперечним авторитетом у цьому віці і має безпосередній вплив на засвоєння учнем духовно-моральних норм і звичок правильної поведінки.

Ключові слова: духовно-моральний розвиток, молодший школяр, світогляд, розвиток, духовно-моральні норми, духовно-моральний потенціал.

В статье проводится исследование духовно-нравственного развития младших школьников и его особенностей в этом возрасте. Сосредотачиваясь на двух типах мировоззрения, мы выделяем два вида духовности: духовность светская и духовность религиозная, доказываемся, что мировоззрение связано с моралью как определенной формой сознания, вектор которой направлен в сторону материализации сознания в поведении человека, что как раз формируется в младшем школьном возрасте. Доказано, что учет возрастных особенностей младших школьников в процессе активизации духовно-нравственного

развития определяют основные направления работы, а содержательная часть включает в себя апробированный опыт. Выяснено, что именно на общение с педагогом направлен младший школьник, так как для него он является главным и бесспорным авторитетом в этом возрасте и имеет непосредственное влияние на усвоение учеником духовно-нравственных норм и привычек поведения.

Ключевые слова: духовно-нравственное развитие, младший школьник, мировоззрение, развитие духовно-нравственных норм, духовно-нравственный потенциал.

The article deals with the study of the process of spiritual and moral development of pupils of primary school. In this study, the researchers focus on two types of world view and study two types of spirituality: secular and religious. It is proven that world view is in strong relationship with morality as the form of consciousness which vector is directed at materialization in human behavior and is developed in primary school. The author proves that age-peculiarities of primary school children determine the main areas of work in the process of spiritual and moral development, the substantive content includes experience of proven practical effectiveness. Personality of a teacher is highly important because teacher involves a child in learning. The concept "spiritual and moral development of primary school-aged pupil" includes next components: age-appropriate development of intellectual and emotional spheres and readiness of a personality for practice; need for knowledge, broad minded appropriate for young schoolchildren; aesthetic sensitivity, desire to be creative.

Key words: spiritual and moral development, primary-aged pupil, world view, spiritual and moral standards, spiritual and moral potential.

УДК. 373.3.015.31:17.022.1

Шевченко Ю.М.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри початкової освіти
Мелітопольського державного
педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Проблема духовно-морального розвитку нині перебуває в центрі уваги вчених і практиків. Дослідники різних сфер – психології, педагогіки, етики, філософії, релігії, мистецтвознавства – осмислюють складні моральні колізії становлення та розвитку людини. Відсутність у вчителів знань щодо етапів духовно-морального розвитку особистості не тільки ускладнює процеси духовно-морального становлення учнів у навчальних закладах, але й погіршує психологічний мікроклімат у колективі, збільшує ймовірність виникнення конфліктних ситуацій. Цей процес необхідно організовувати через націлювання учнів на самореалізацію в умовах шкільного навчання.

Допомога учням у процесі самореалізації в умовах початкової школи має бути через створення в навчальному закладі ефективної системи допомоги та активізації духовно-морального

розвитку. У молодшому шкільному віці ми ще можемо бачити таку потребу в розвитку духовно-морального потенціалу, тому можна говорити про обов'язковість залучення до духовних цінностей молодших школярів і про надання адекватної можливості розвитку, коли критерієм необхідності та корисності є зацікавленість учнів, спрямованість їхніх інтересів до духовності. Врахування вікових особливостей молодших школярів визначають основні напрями роботи з розвитку духовно-морального потенціалу, а змістовна частина містить апробований досвід.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останнє десятиліття проблема духовно-морального становлення та розвитку особистості є предметом вивчення в дослідженнях психологів і педагогів (С. Бакуліна, І. Бех, О. Гордійчук, В. Долженко, О. Зарва, Т. Саннікова, О. Омельченко, К. Фоменко, Н. Іордакі та інші). Вчені почи-

нають звертатися до дослідження проблеми духовно-морального виховання особистості на основі цінностей православної педагогічної культури (Є. Белозерцев, В. Беляєва, Є. Ісаєв, А. Корзинкин, Л. Рувінський, Т. Саннікова та інші); ідеї виховання моральних якостей засобами народної творчості (О. Алексейчук, О. Барабаш, А. Богуш, С. Горбенко, Л. Калуська, М. Стельмахович та інші), художньої літератури (Н. Ільїнська, Т. Ружевиц та інші), казки (А. Богуш, Т. Гризоглазова, С. Литвиненко, В. Сухомлинський, А. Щербо та інші); розроблено критерії моральної вихованості молодших школярів (І. Бех) та діагностичні методи рівнів вихованості (Н. Капустін; П. Третьяков, Е. Поміткин).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на досить велику увагу науковців до проблем духовно-морального розвитку особистості, сьогодні відсутнє цілісне наукове обґрунтування наукового підходу до розуміння особливостей духовно-морального розвитку молодших школярів.

Мета статті – теоретичне обґрунтування проблем особливостей духовно-морального розвитку молодших школярів, визначення акцентів у духовно-моральному зростанні особистості в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. У молодшому шкільному віці, на думку психологів, закладається можливість переходу від «доморального» рівня моральної свідомості до конвенціонального: від рівня егоцентричної обмеженості до рівня сімейних цінностей і далі. У цей період виникають умови для подальшого формування духовних потреб і духовності, формується особистісний потенціал, що забезпечує природний перехід до наступних вікових етапів.

Першим щаблем у становленні духовності особистості є духовні потреби, завдяки яким формуються духовні цінності, надалі – духовні здібності, що спонукають духовну діяльність, у процесі якої створюються нові духовні цінності. На думку вчених К. Клакхона та Р. Вільямса, цінність ототожнюється з такими поняттями, як стандарт, критерій, судження, вибір, оцінювання [9, с. 388–433; 10, с. 15–46].

У молодшому шкільному віці самосвідомість виходить на новий рівень, коли з'являється внутрішня позиція, що характеризується виділенням у свідомості дітей системи моральних норм, яких вона намагається дотримуватися. У цей період уявлення про мораль і духовність змінюється: від непохитного, однозначного розуміння добра і зла, бездумного виконання вимог дорослого (моральний реалізм) до можливості побачити в кожному вчинку морально виправдане і те, що можна засудити; в деяких ситуаціях можна вчинити не так, як вважає дорослий (моральний релятивізм)

[2, с. 33]. Певний рівень свідомості та самосвідомості особистості впливає та ініціює розвиток духовно-моральних потреб у молодших школярів. Ці потреби постають як незалежні, автономні від інших потреб, вони пов'язані із знанням, задовольняються у сфері вільного часу.

На думку Л. Ороновської, в молодшому шкільному віці ще зарано говорити про повноцінне формування духовно-моральних якостей особистості, тому що духовно-моральні цінності мають свою специфіку, зумовлену віковими особливостями дітей, ступенем їхньої соціальної зрілості й особливостями навчально-пізнавальної діяльності. Тому, на думку автора, «доцільно розглядати лише початковий етап формування – етап прилучення молодших школярів до духовних цінностей. Головне – створити умови для того, щоб учень став суб'єктом діяльності, тобто особисто прилучився до духовних цінностей, які викликають певні емоційні переживання» [5].

Проблема духовно-морального розвитку має давню традицію також у педагогічній науці. Значний вплив на формування теорії духовно-морального розвитку мали ідеї та погляди Н. Бердяєва, І. Ільїна, В. Розанова, В. Соловйова та інших учених, педагогічна і літературна спадщина О. Пушкіна, Л. Толстого, І. Франка, Т. Шевчека, Лесі Українки та інших літераторів.

Величезний внесок у теорію духовно-морального розвитку особистості, її вищих психічних функцій, у дослідження проблем духовно-морального виховання зробили психологи – Л. Виготський, С. Рубінштейн, А. Леонтьєв, Д. Ельконін, В. Давидов та інші, педагоги – Н. Болдирєв, А. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Ушинський, С. Шацький та інші вчені.

Аналіз підходів до змісту понять «духовність» і «моральність» довів, що останнім часом зі зміною світогляду в суспільстві спричинилися зміни у змісті визначення духовності, що вплинуло на уточнення поняття «духовно-моральний розвиток». Відповідно до теми нашого дослідження ми зосередили увагу на двох типах світогляду, кожен із яких заснований на своїй вірі: філософський (світський) – віра і схилення перед людиною, релігійний – віра і поклоніння перед Богом. Цей факт дає підстави вважати, що є два види духовності: духовність світська і духовність релігійна.

При цьому ми вважаємо, що в людському суспільстві вони завжди існують. Але в суспільстві загалом завжди враховується як панівний певний тип «духовності». На наш погляд, цей факт впливав переважно на утримання визначення духовно-моральної особистості.

Зважаючи на дослідження виникнення, формування та слідування вимогам моралі, вчені дійшли висновку, що в первісному суспільстві не було чистих понять моралі, філософії, релігії, оскільки, як

визначає В. Малахов, жерці контролювали процес виховання, зокрема, морального [4]. Памолінгвістика свідчить, що поняття «добрий», «злий», «сором», «добро», «обов'язок», «совість» ще в палеоліті існували в спілкуванні людей, наприклад у тасманійців. Сутність природи моралі досліджено сучасними вченими, за їхнім визначенням, проблема морального вибору належить до таких проблем, вирішення яких значним чином залежить від філософсько-методологічних орієнтацій етичної теорії:

- мораль виступає «ціннісною матрицею світогляду;
- формою перевантаження світу;
- світоглядом, «який набув форми мотивів або є мотивом, наповненим світоглядним змістом»;
- містить цінності, які несуть світоглядні функції»;
- є «світоглядом, який містить ціле положення і розуміння людського життя;
- є «світоглядною субстанцією моральної культури;
- моральні погляди людей виступають як бачення, оцінка, своєрідне осмислення соціальної дійсності, як «сторона їхнього світогляду» та інше [4, с. 5, 251].

Аналіз проблеми духовно-морального вибору передбачає розгляд теоретичних і нормативних аспектів його світоглядних підстав. Зв'язок світогляду з мораллю підтверджує ряд інших дослідників (Л. Архангельський, А. Гусейнов, О. Дрогобицький, А. Титаренко та інші). Мораль не просто фіксує наявну практику, як зазначають дослідники, вона оцінює дійсність, мотивує належні як такі способи поведінки, які загальноприйняті. Ці висновки відмінні від визначень логічних позитивістів і прихильників філософського позитивізму (Дж. Тейчман, К. Еванс, А. Айєр), які стверджують, що філософія моралі не має нічого спільного з поведінкою, а слова виражають лише емоції щодо значення слів «гарний» чи «поганий».

В. Малахов для розуміння природи моралі запропонував загальнофілософські констатації:

- людське пізнання орієнтоване на ідеал Істини;
- естетичне освоєння світу людиною орієнтоване на ідеал Краси;
- моральне ставлення людини до світу орієнтоване на ідею Добра.

За визначенням В. Малахова, мораль проявляє своє призначення тоді, коли вона вимагає від людини або висуває перед нею якийсь зразок, у чомусь перевершує реальний стан людської поведінки. Згідно із сучасними поглядами на визначення суті моралі, мораль – це світоглядні установки, які виступають оцінювальним фактором способу життя в аспекті принципового протистояння «добра» і «зла». Таке розуміння моралі маємо завдяки Гегелю, який встановив відмінність

між мораллю та моральністю. Мораль усвідомлюється як певна форма свідомості, тому вектор спрямований у напрямі матеріалізації свідомості в поведінці людини, тобто свідомість – мораль – поведінка людини.

Проаналізуємо розуміння розвитку з погляду різних наук. У філософії розвиток – це незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів; один із загальних видів зв'язку [7, с. 555]. Це зміни, які є розгортанням можливостей, що перебувають у попередніх якісних станах.

Історія поглядів на розуміння розвитку як постійного виникнення чогось принципово нового формувалася протягом багатьох віків. В епоху Античності уявлень про розвиток як такий узагалі не існувало, оскільки вищою цінністю тоді вважалась насолода прекрасним, яскраве повноцінне життя. Уявлення про розвиток, зокрема життя, як невідворотний рух до смерті було змінено концепцією великого колообігу: на думку греків, у світі, все підкорено циклічним, повторним змінам. На думку Геракліта, світ «є і буде вічно спалахуючим і згасаючим».

У середньовічній християнській філософії історії розуміння розвитку було своєрідне подолання циклічності античної моделі. Життя розумілося як шлях уперед – від минулого до майбутнього, від «зародження до Страшного суду». Тобто виникає уява про часову спрямованість, неповторність подій індивідуального та суспільного життя.

Р. Декарт поняття розвитку розглядав через першопопштовх – імпульс, подібно тому, як годинникар, заводячи годинник, надає йому рух, який Бог дав природі. Природа після цього почала «розкручувати первісний хаос», породжуючи нові форми. Вагомий внесок в ідею розвитку зробили представники німецької класичної філософії. І. Кант застосовував поняття «розвиток» до Сонячної системи та інших зоряних світів [1, с. 211–310]. Цілісну концепцію розвитку, насамперед історичного розвитку людства з позицій об'єктивного ідеалізму, розробив Г. Гегель. Для марксистської розробки матеріалістичної діалектики (матеріалістичного вчення) про розвиток природних, суспільних і духовних явищ передумовою стала концепція Гегеля.

У психології розвиток розглядається як складний системно організований процес, що містить різні стадії, періоди, етапи, фази; тенденція руху від нижчого до вищого рівня.

Основними напрямками розвитку людини психологія виділяє анатомо-фізіологічний (збільшення і розвиток кісткової та м'язової систем); психічний (формування свідомості, самосвідомості, провідних рис властивостей особистості, когнітивних, почуттєвих і вольових процесів тощо) і соціальний (набуття соціального досвіду, зокрема духовного, опанування соціальними функціями тощо).

Молодший шкільний вік найбільш глибоко й змістовно представлено в роботах Л. Виготського, О. Леонтєєва, С. Рубінштейна, Д. Ельконіна, В. Давидова, У. Штерна та інших учених. До вікових особливостей прийнято зараховувати характерні для того чи іншого вікового періоду анатомо-фізіологічні та психологічні особливості.

На думку Л. Виготського, шляхи та механізми вдосконалення процесу виховання особистості мають сприяти «завтрашньому дню дитячого розвитку», випереджаючи його. Цей розвиток відбувається протягом усього життя людини, але особливо інтенсивно – у дитячому та юнацькому віці.

Індивідуальні особливості – це властиві певній дитині суттєві особливості спрямованості особистості, характеру, інтересів, розумової діяльності, які відрізняють її від інших [6, с. 34]. Необхідно підкреслити, що особливості розвитку дитини формуються в процесі її взаємодії з навколишнім середовищем, вони рухливі, мінливі та залежать від її взаємовідносин з навколишніми людьми.

У молодшому шкільному віці великі зміни відбуваються в пізнавальній сфері дитини: пам'ять набуває яскраво виражений пізнавальний характер, йде інтенсивне формування прийомів запам'ятовування; у сфері сприйняття відбувається перехід від мимовільного сприйняття до цілеспрямованого безпідставного спостереження за об'єктом, підкоряється певному завданню; навчальна діяльність також сприяє розвитку волі. У школі вся діяльність за своїм характером є довільною; формується здатність зосереджувати увагу на малоцікавих речах; емоційні переживання набувають більш узагальненого характеру; мислення набуває абстрактного й узагальненого характеру, формуються визначення понять» [4, с. 167].

Соціальний простір особистості дитини молодшого шкільного віку визначається значеннями та смислами обов'язків і прав, які вона, як і раніше, засвоює в повсякденному житті, а також значеннями і смислами обов'язків і прав, які відкриваються їй у шкільному житті. Молодший школяр уже знає доступні для його розуміння норми поведінки, що засвоюються в процесі спілкування з дорослими, однолітками і дітьми інших вікових груп. Але ці знання норм поведінки самі по собі ще не забезпечують морального розвитку особистості. У процесі спілкування з дорослими й однолітками у дитини повинні сформуватися звички правильної поведінки, а у процесі виховання в дитини засвоюється емоційне ставлення до моральних норм. У повсякденному житті дитина реагує на будь-який прояв дорослих, однолітків, підлітків.

Педагогічні та психофізіологічні дослідження вчених І. Воротілкина, А. Білошиста, А. Захарова, О. Кочерги та інших свідчать, що мозкова діяльність людини визначається роботою двох півкуль,

які взаємодіють між собою і відповідають за певні види діяльності. Ліва півкуля відповідає за більш логічне, раціональне мислення та мовлення, а права – відповідає за образне мислення, емоційність та інтуїцію. У кожної людини може домінувати ліва (тоді людина краще розуміється на точних науках) або права (тоді особистість виявляє схильність до гуманітарних наук) півкуля. Мозок дитини в молодшому шкільному віці має свої особливості. У 8–10 років дитина є правопівкульною, відповідно – більш емоційною, а тому в неї переважає образне мислення. Це означає, що переважувати ліву півкулю не рекомендується, бо вона стомлюється, а права – пригнічується. Замість розвитку школяр емоційно виснажується, втрачає зацікавленість до знань, і можуть з'явитися ознаки неврозу. Щоб запобігти цьому вчитель має створити такі психолого-педагогічні умови, які враховували б особливості мозкової діяльності учня.

Висновки. Отже, поняття духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра містить такі компоненти, як оптимальний для цього віку рівень розвитку інтелектуальної, емоційної, діяльно-практичної сфер особистості, потреба в знаннях і широта кругозору, доступна молодшому школяреві, розвинена уява, почуття прекрасного, прагнення до творчості. Це ідейна переконаність особистості, її готовність до творчої участі у всіх видах суспільно корисної праці. Головне в сучасному підході до проблеми формування духовно-морального потенціалу молодшого школяра – акцент на максимальне зростання його творчого потенціалу, на розвиток усіх його здібностей.

Аспектами подальшого вивчення для нас можуть стати такі: вивчення інноваційних форм і засобів у підготовці майбутніх учителів початкових класів щодо духовно-морального розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Кант І. Основи метафізики нравственности. (С рецензією на книгу І. Шульца. 1783). Сочинения в шести томах. М.: «Мысль». Т. 4. Ч. I. 544 с.
2. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій). 2-ге вид.: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 180 с.
3. Малахов В.А. Етика: курс лекцій. Острог: Острозька академія, 2014. 214 с.
4. Обухова Л.Ф. Детская (возрастная) психология: ученик. М.: Российское пед. агентство. 1996. 374 с.
5. Ороновська Л.Д. Духовність як чинник самовизначення особистості. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: «Педагогіка». 2001. № 9. С. 110–114.
6. Савин Н.В. Педагогіка: учеб. пособие. М.: «Просвещение», 1972. 303 с.
7. Філософський енциклопедичний словник / За ред. В.І. Шинкарук та ін. Київ: «Абрис», 2002. С. 55.
8. Шевченко Ю.М. Залучення до духовних цінностей як засіб гармонізації духовно-морального

розвитку молодших школярів. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету: зб. наук. праць / Ред. кол.: І.П. Аносов (голов. ред.) та ін. Мелітополь: Вид-во «Мелітополь», 2015. С. 160–166.

9. Kluckhohn C. Values and Value – orientations in the theory of action.: An explorator in definition

and classification. Toward a general theory of action / Eds. T. Parson and E. Shils. Cambridge M.A.: Harvard Un. Press, 1951. P. 388–433.

10. Willians R.M. Jr. Change and stability in values and value system: A sociological perspective. Understanding human values / Eds. M. Rokeach. N-Y: Free Presse, 1979. P. 15–46.